

Концептосфера та мовна картина світу

Юрченко О.В., Саканян К.Г.

*Мелітопольський державний педагогічний
університет імені Богдана Хмельницького*

СИМВОЛ І ЗНАК У СИСТЕМІ СЕМІОТИЧНОГО ЛЕКСИКОНУ

Наразі зацікавленість категорією символу представлена у низці досліджень, пов'язаних не лише з лінгвістикою, але й з філософією, семіотикою, психологією, літературознавством, фольклористикою, культурологією тощо. У зв'язку з цим ми цілком поділяємо думку О.О. Потебні, який першим писав, що тільки з погляду мови можна привести символи в порядок, співвідносний із поглядом народу, а не з суб'єктивністю того, хто їх описує. Про символ склалося декілька незалежних суджень:

- 1) символ – поняття, тотожне знаку (в штучних формалізованих мовах) [5];
- 2) символ – це універсальна категорія, що відображає специфіку образного освоєння життя мистецтвом (в естетиці і філософії мистецтва) [4; 6];
- 3) своєрідний культурний об'єкт, значення якого є конвенційним (тобто закріпленим у словниках) аналогом значення іншого об'єкта (в культурології, соціології та деяких інших гуманітарних науках) [2; 3];
- 4) символ як знак, який передбачає використання свого первісного змісту як форми для іншого змісту (широке розуміння символу, що домінує в багатьох гуманітарних науках – філософії, лінгвістиці, семіотиці тощо).

У результаті спільних міждисциплінарних досліджень лінгвістів, істориків, археологів, мистецтвознавців, музикознавців, психологів, релігієзнавців, фольклористів та представників інших галузей знань з'явилися численні словники (Керлот Х. Е. Словник символів. – М., 1994; Багер В., Головін С. Енциклопедія символів. – М., 1995; Бідерман Г. Енциклопедія символів. – М., 1996 тощо). На сьогодні існують численні інститути і центри, де вивчаються різноманітні аспекти символу: Варбурзько-Кортолдський інститут у Лондоні, в

якому вивчають іконологію, Інститут К. Г.Юнга в Цюриху, Інститут Людвіга Таймера в Базелі тощо.

Наш інтерес до символу обмежується рамками лінгвокультурології, і з цього погляду символ може бути явищем стереотипним, притаманним будь-якій культурі. Символ, закодований у контекст різних культур, має в них різні значення. Ми розглядаємо художній символ в одній із східнослов'янських культур, тому найбільш прийнятним вважається четверте розуміння символу – символ як знак, в якому первинне значення виступає формою для вторинного.

Слід зауважити, що вивчення процесів спілкування дуже цікаве з погляду національно-культурної специфіки, оскільки дозволяє визначати системність у спілкуванні, а також охарактеризувати соціальні відношення людей, які реалізуються саме під час комунікації.

Дослідженням цілеспрямованого спілкування, закономірностей комунікативних процесів займається семасіологія. Одним із завдань семасіології як науки є вивчення організованих комунікативних процесів, довільних знакових комунікативних систем та знакових систем взагалі [5, с. 43].

Дослідники виокремлюють такі визначальні ознаки символу: образність (іконічність), мотивованість, комплексність змісту, багатозначність, розпливчастість меж значень у символі, архетипність символу, його універсальність в окремо взятій культурі, перетини символів у різних культурах, національно-культурну специфічність цілого ряду символів, «убудованість» символу у міф і архетип.

Підхід до символіки через міф заснував К. Леві-Строс. Він розглядав символ як пучок парадигматичних відношень із символічно-логічними значеннями. Міфологія постала одним із семіотичних кодів для позначення універсальних образів та ідей. Так, в архаїчній слов'янській картині світу риби виступали символом нижньої космічної зони, великі тварини – середньої, птахи – верхньої космічної зони [6, с. 37].

Найважливіша властивість символу – його образність, тому багато

дослідників підходять до поняття символу через образ.

У багатьох дефініціях (визначеннях) присутня низка концептів: «образ – символ – знак». Символ і знак як найважливіші поняття семіотичного лексикону, дійсно мають багато спільного: обидва побудовані за трикомпонентною моделлю (означуване – означення і семіотична зв'язка), вони конвенційні тощо. Але значення знака, на відміну від символу, повинно бути не лише конвенційним, але й конкретним, наприклад, дорожні знаки внаслідок своєї конкретності допомагають уникнути аварій. На думку Н. Д. Арутюнової, знаки конвенціоналізуються, а символи канонізуються: хрест стає символом віри християнської, символом страждання, символом об'єднання простору тощо. Символ, на відміну від знака, не передбачає безпосередньої вказівки на денотат. «Знаками регулюють рух земними, водними і повітряними шляхами, символи ведуть дорогами життя» [1, с. 342]. Якщо сутність знака – вказати на предмет чи об'єкт реальної дійсності, то сутність символу більша: він об'єднує різні аспекти реальності в одне ціле в процесі семантичної діяльності в тій чи іншій культурі.

У мовних фігурах відбувається процес переносу узагальненого мовного знака на якийсь предмет, якщо в ньому існує об'єктивний зміст, який дає підстави для подібного перенесення. Наприклад, поширеними порівняннями в українському фольклорі є: *гарна дівчина – як червона калина, як маків цвіт; струнка – як тополя; очі як зірки; брови шнурки; хлопець – як будяк серед квіток; (про кого-небудь) – злий як собака; (як) кров з молоком; як муха в окропі; хоч куди; наче в молоці дитина; блідий як крейда* тощо.

У різних лінгвокультурних спільнотах по-різному осмислюються зовні однакові реалії і, звичайно, існують значні відмінності в елементах культурної символіки. Наприклад, для українців *вишиваний рушник* – на щастя; *дуб* – символ могутності та сили; *береза* – чистоти і ніжності; *папороть* асоціюється з елементами ритуалу на язичеському святі Івана Купала, з кладовищем, смертю; *засць* – символ швидкості та боягузтва; *черепаха* – млявості; *вовк* – зла; *лисиця* – хитрощів, лестощів, обману; *ведмідь* – добродушності та незграбності; *дракон*

– зла і жорстокості, але *заєць* – символ мудрості для деяких народів Західної Африки; *дракон* – могутності, здоров'я та успіхів; *папороть* – побажання наступних успіхів у народів Сходу.

Отже, національно-культурна специфіка мовного спілкування складається з факторів соціальних, загальнопсихологічних, психолінгвістичних, власне мовних. Певна річ, вони мають різну природу, але в процесах комунікації тісно взаємопов'язані.

Знакові явища в мовній культурі не становлять відокремленої галузі, не відділяються повністю від інших сфер життя. Як слушно зауважує В. М. Вовк, «кожна національна мова має певну своєрідну структуру комунікативного акту, яка проявляє себе всебічно в процесі будь-якої діяльності» [2, с. 23].

Серед головних аспектів вивчення національно-культурної специфіки мовлення, зокрема співвідношення дієслівних та недієслівних засобів спілкування та їх ролі у виникненні знакових явищ, традиційність образів, порівнянь, кінетичних (пов'язаних із рухом) актів спілкування прислів'їв, вчені виокремлюють також символи.

Відомий український мовознавець В. А. Чабаненко у своєму дослідженні «Стилістика експресивних засобів української мови» виокремлює асоціативні зв'язки між багатьма явищами природи і людського життя, які породжують слова – народнопоетичні символи. До канонізованих слів-символів фольклорного походження в українській мові вчений відносить лексеми *калина* (вродлива дівчина), *сокіл* (вродливий і мужній юнак), *верба* (нешаслива, замучена дівчина або жінка), *явір* (безталанний, самотній козак), *дуб* (статечний, мужній, хоробрий чоловік), *голуб* (коханий хлопець), *голубка* (кожана дівчина), *ворон* (сум, лихо, смерть), *туман* (туга, горе), *хмара* (поговор, неслава), *билина* (одинок, бездольна людина) та ін.

Привертає увагу глибина і переконливість В. А. Чабаненка у трактуванні фольклорного символу – канону – «це потужний сигнал художньо-естетичної інформації, що оформлена за законом народної мовотворчої естетики експресивно-стилістична одиниця, яка органічно включає в себе понятійно-

асоціативний, образно-художній та емоційно-оцінний інгредієнти, яка, як і всякий символ, завжди базується на почуттєвому спогляданні, абстрактному мисленні і життєвій практиці людини. В цій одиниці зливаються загальне (об'єктивне), ідеальне й матеріальне, внутрішнє й зовнішнє, внаслідок чого в ній відбувається оте «згущення думки», на яке свого часу вказував О. О. Потебня» [4, с. 214].

Особливої лінгвостилістичної ваги фольклорному слову-символу надає його семантична двоплановість (пряме значення і переносне значення), яке легко простежується в численних народнопісенних порівняннях, прикладах і психологічних паралелізмах типу: «*Ти, дівчино, підгірняя, як та зоря ясна вечірняя!*» (Нар. тв.); «*Ой зійди, зійди ти, зіронько вечірняя, Ой вийди, вийди, дівчинонько моя вірняя!*» (Нар. тв.).

Традиційною є думка, що естетична й експресивно-стилістична вартість слова-символа, його смислова глибина й ідейно-художня перспектива стають повністю зрозумілими лише на мовному й композиційному тлі всього народнопоетичного твору, тільки в широкому народнопоетичному контексті. «У фольклорному слові-символі на перший план виступає не комунікативна (номінативна), а естетична, стилістична його вартість. Це призводить до того, що інколи воно вступає в, здавалось би, нелогічні синонімічні зв'язки з іншими символізованими словами. Наприклад: «*Калино-малино, чом не розцвітаєш? Молода дівчино, гей, чом стоїш, думаєш?*» У даному разі лексична значимість слів-символів калина і малина «перекрита» їхньою естетичною експресивно-стилістичною значимістю, а їхня комунікативна функція трансформована в функцію художньо-образну» [3, с. 215].

Відтак термін «символ» у його традиційному значенні (логіці, математиці тощо) – те саме, що «знак». В мистецтві ж, зокрема й мистецтві художнього слова – «це універсальна естетична категорія, що розкривається через зіставлення з суміжними категоріями художнього образу, з одного боку, знака і алегорії – з іншого. В широкому смислі символ є образ, узятий в аспекті своєї знаковості, і що він є знак, наділений всією органічністю і невичерпною

багатозначністю образу. Предметний образ і глибинний смисл виступають у структурі символу як два полюси, немислимі один без другого, але й розведені між собою і які народжують смисл» [7, с. 581].

У результаті дослідження доходимо висновку, що переходячи в символ, образ стає «прозорим», смисл «просвічує» крізь нього, постає як смислова глибина, смислова перспектива. Слід відзначити також специфіку символу відносно категорії знака. Якщо для власне утилітарної знакової системи багатозначність є лише перешкодою, що руйнує сам знак, то символ є тим змістовнішим, чим більше він має значень. Отже, сама структура символу спрямована на те, щоб передати через окреме явище цілісний образ світу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Арутюнова Н.Д. Язык и мир человека. – М.: «Язык русской культуры», 1999. – 896 с.
2. Вовк В.Н. Знаковые явления в языковой культуре // Культура слова. – Вып. 19. – К.: Наукова думка, 1980. – С. 22 – 26.
3. Дідківська Л.П. Своєрідність імпліцитного втілення компонентів символіки в художньому творі // Материалы Первой международной конференции «Язык и культура». – К., 1992. – 240 с.
4. Потєбня А.А. Эстетика и поэтика. – М.: Искусство, 1976. – 616 с.
5. Семчинський С.В. Загальне мовознавство. – К.: Вид-во Поліграфіка, 1996. – 413 с.
6. Уорф Б. Лингвистика и логика // Новое в лингвистике. – Вып. 1. М., 1960. – С. 37 – 43.
7. Философский энциклопедический словарь / Редкол.: С.С.Аверинцев, Э.А.Араб-Оглы, Л.Ф.Ильичёв и др. – 2-е изд. – М.: Сов. энциклопедия. – 1989. – 815 с.
8. Чабаненко В.А. Стилїстика експресивних засобів української мови. – Запоріжжя, 2002. – 351 с.

